

СОЦІАЛЬНИЙ МІФ ТА УТОПІЯ ЯК ІЛЮЗОРНО-ДУХОВНІ УНІВЕРСАЛІЇ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

О.І. Ситник

Означена проблематика дослідження викликає особливий інтерес в періоди докорінних суспільних перетворень, соціальних трансформацій. Утопічні ідеї є важливим компонентом знань про суспільство та соціальну практику, відіграють активну роль у визначенні цілей історичної діяльності людей. Суперечливий вплив політичної міфології та утопії на суспільство потребує сьогодні глибокого переосмислення. Їх практично-духовна роль у розробці соціального ідеалу і, разом з тим, необхідність усунення міфологічних і утопічних елементів з теорії і практики, які виникають внаслідок спроб його (ідеалу) прямої та вульгарної реалізації, передбачають вивчення сутності утопізму та політичного міфологізму.

Це завдання набуває ще більшої актуальності тому, що системно-трансформаційний процес, який переживає Україна, супроводжується неминучим в подібних випадках протиставленням соціальних ідеалів, частина з яких несе на собі більш чи менш чіткий відбиток утопізму та політичної міфотворчості. Неможливо шляхом простого заперечення чи негативної, дилетантської оцінки утопії як ненаукового, неістинного, хибного знання усунути утопічний момент із свідомості людей, соціальних груп, із соціальної практики і суспільно-перетворюючої діяльності. Утопізм — це постійний соціокультурний феномен, який має як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники свого існування.

Аналіз наявної літератури показує, що політична міфологія не новина в науці і філософії, на відміну від майже не вивченої політичної утопії. Зазначимо, що більшість досліджень міфу присвячено його архаїчним формам, і займалися їх вивченням антропологі (Тейлор, Фре-

зер), етнологи (Малиновський, Дюркгейм), соціальні психологи (той же Дюркгейм), соціолінгвісти (Барт). Власне політичною міфологією цікавилися дослідники значно менше. Зазначимо також, що на сьогодні узагальненої теорії політичного міфу немає ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі.

Для методологічного обґрунтування вивчення міфу здебільшого використовують три теоретичні підходи: семиотичний підхід Р. Барта, концепцію колективного несвідомого К.-Г. Юнга і символічний підхід Є. Кассіра¹. Дані підходи дають можливість розглянути структуру міфу та його використання, зокрема, в політиці. Звернемо також увагу на існуючі спроби системного аналізу політичної міфології, визначення її сутності, використання в політичній практиці². Феномен утопії у її взаємозв'язку з ідеологією розглядав К. Манхеймом, І.І. Антоновичем, у зв'язку з політичною міфологією І.І. Кравченком³.

Завдання нашої роботи — чітко дослідити не зовсім помічений дослідниками зв'язок міфу і утопії. Їх зв'язок органічний, оскільки міф — це ідеологія утопії, її світогляд і інтелектуальний матеріал, перетворена форма дійсності, як і утопія. Міф і утопія у рівній мірі ототожнюють об'єктивне і суб'єктивне, внутрішнє і зовнішнє, істотне і його подібність, дійсність і ілюзію реальності. Міф проявляє схильність до утворення утопічних ілюзій, він — джерело утопії і її первинна форма. Проте ці дві форми ірраціонального відношення до дійсності істотно відрізняються. І утопії, і міфи наділені інтенціональною етикою, деонтологічними функціями, і можуть у рівній мірі концентрувати надії, ідеали, але утопії, точніше певні класи утопій, збуваються, міфи ж — ніколи. Міф незмінно залишається ілюзорним образом дійсності. Не здійснений в одних умовах утопічний проект може стати реальністю в інших умовах, але він може і зникнути. Може втратити актуальність і міф, але не зникає ні утопія, ні міфологія як форма і спосіб відношення між людиною і світом. Політичний міф — один із найбільш актуальних її проявів, не утопія, не схильність до неї. Міф — це посередник між істинним знанням і заблудженням, з якого починається утопія.

¹ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. — М., 1994; Барт Р. Мифологии. — М., 2000; Кассирер Э. Техника современных политических мифов. — М., 1990; Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. — М., 1998; Юнг К.-Г. Архетип и символ. — М., 2001.

² Щербинина Н.Г. Политический миф России. — Томск, 1997; Кольев А.Н. Политическая мифология. — М., 2003; Цуладзе А. Политическая мифология. — М., 2003.

³ Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994; Антонович И.И. Социодинамика идеологий. — Мн., 1995; Кравченко И.И. Политическая мифология: вечность и современность // Вопросы философии. — 1999. — № 1.

Утопії змінюються, міфи ж залишаються. Утопія — це конкретизація міфу. Вона структурно складніша за міф і складається, як правило, з трьох частин: критичної (аналіз і заперечення дійсності), проєктивної (ідея і проєкт іншої дійсності) і конструктивної, творчої (здійснення проєкту). Міф лише в прихованому вигляді включає критику, тому що заперечує щось таке, що знаходиться за його межами, але не негативно, а дійсну реальність⁴.

Крах старих ідеологій, устоїв, цінностей та ідеалів неминуче призводить до виникнення та наростання в суспільстві прагнень заповнити утворений вакуум. «Межова» ситуація штовхає масову свідомість на пошуки будь-яких форм її компенсації. Одним із таких шляхів є процес архаїзації та міфологізації свідомості, акумуляції різних форм соціальних ілюзій.

Як і міфологія, так і утопія пов'язані зі складним процесом пізнання, який неминуче породжує соціальні ілюзії, спотворені соціальні уявлення. Специфіка соціальних ілюзій виявляється в особливостях об'єкта, який відтворюється. А оскільки таким об'єктом є суспільство як цілісна система, то позірності, які виявляються на поверхні і сприймаються свідомістю у вигляді єдиної данності буття, є одним із об'єктивних чинників соціальних ілюзій. Але «об'єктивні» позірності продукують неадекватні уявлення не самі по собі, прямо й безпосередньо, а опосередковано, взаємодіючи зі всіма формами життєдіяльності суспільних суб'єктів. Переломлюючись через духовно-практичні запити та потреби соціальної групи, класу, нації чи всього суспільства, соціокультурний досвід попередніх поколінь, вона є підставою для конструювання соціальних ідеалів та цілей. Тому соціальні ілюзії можна інтерпретувати як результат складної взаємодії особливостей свідомості суб'єкта як носія притаманних йому характеристик, соціокультурного досвіду, прагнень, надій, з одного боку, та «об'єктивних» позірностей, з іншого. В цьому розумінні ілюзії характеризуються тим, що інтегрують окремі прояви суті об'єкта та прагнення, очікування, потреби суб'єкта в цілісне духовне утворення. Природа соціальних ілюзій, специфіка їх формування обумовлює те, що вони завжди сприймаються свідомістю як іманентні їй.

Процес пізнання, теоретичного освоєння дійсності тісно інтегрований в історично визначений соціокультурний контекст і детермінований ним. Такий висновок має методологічне значення в дослідженні

---

⁴Кравченко *И.И.* Политическая мифология: вечность и современность // Вопросы философии. — 1999. — № 1. — С. 3-4.

помилку процесу пізнання, оскільки він дає можливість збагнути їх природу не в індивідуальній свідомості, а в механізмі перетворених форм, у яких відбиваються об'єктивно-мислительні необхідності реального процесу. В такій якості вони проникають у науку, філософію, в культуру взагалі, закріплюються в свідомості людей як самостійні сутності. І в цьому розумінні наука розвивається в просторі ілюзій епохи й змушена оперувати її образами та уявленнями. Природа соціальних міфів та утопій, їх витoki виявляються саме в ілюзіях як більш широкому та об'ємному продукті відображення реальності, який включає не тільки результати цього відображення, а й спектр надій, прагнень, сподівань суб'єктів.

Сучасні міфи і утопія майже неминуче присутні в якості елемента в соціальному знанні, в них істина та помилка найтіснішим чином переплітаються одна з одною. Конструювання утопії є актом реалізації свободи пізнання як необмеженості можливостей пізнання. Право на утопію так, як і право на помилку, як і можливість істини приховані в дійсності і лише втілюються конкретним суб'єктом. Утопізація та міфологізація соціальних теорій відбувається постійно не тільки в силу суб'єктивних помилок і довільних конструкцій окремих авторів, але й з причини недосконалості існуючих моделей соціального пізнання. Розуміння зв'язку міфотворчості і утопізму з діяльністю пізнаючого суб'єкта показує, що утопічні та міфічні ідеї виникають в ній неминує. Вони ніколи не містять в собі повної істини, але в них є певна доля останньої. З цих позицій можна стверджувати, що міф та утопія сприяють поглибленню наших знань про суспільство. До того ж, вони володіють соціальним впливом. Висловлені міфічні та утопічні ідеї істотно впливають на історичний процес. Проникаючи в свідомість мас, вони спонукають людей діяти певним чином.

Французький соціолог Ж. Сорель розглядає утопію як антитезу соціальному міфу. Він стверджує, що основною ідеологічною формою масових рухів є соціальний міф. Міф — це особлива форма усвідомлення масами своїх інтересів, яка організовує їх почуття та волю. Основні особливості соціального міфу — безпосередність, наочність, емоційність. Міф — ірраціональний, він не містить у собі ніякої певної цілі, не потребує ніяких доказів, він є лише засобом збудження соціальної енергії мас.

Утопія ж — пряма протилежність соціальному міфу. Утопії елітарні, вони є продуктом діяльності інтелектуальної еліти. Утопія абстрактна, умоглядна, раціональна. Утопія, створюючи вигадані картини майбутнього «золотого віку», прирікає свідомість мас на пасивність, а

міф — це заклик до звільнення. Утопія виявляється знаряддям ідеологічного пригнічення мас, робить їх жертвами деспотизму.

«Утопія — стверджував Ж. Сорель, — продукт інтелектуальної праці, вона є справою теоретиків, котрі шляхом спостереження і обговорення фактів намагаються створити зразок, з яким можна було б порівнювати існуючі суспільства і оцінювати хороші і погані сторони останніх; це сукупність вигаданих настанов, які, однак, уявляють достатню аналогію з існуючими для того, щоб юристи могли про них розмірковувати. . . Про міф не можна сперечатися, тому що, по суті, він складає одне ціле з переконаннями соціальної групи, є виразом цих переконань на мові руху і внаслідок цього його не можна розкласти на частини і розглядати в площині історичних описів. Утопія ж, навпаки, може підлягати обговоренню як будь-яка соціальна конструкція. . . , її можна спростовувати, показуючи, як та економічна організація, на якій вона ґрунтується, несумісна з потребами сучасного виробництва»⁵. Прагнучи обґрунтувати соціальну роль міфу, Ж. Сорель принижує утопію, намагаючись довести, що вона не містить в собі нічого, крім ілюзій або свідомої омани.

Звичайно, міф і утопія співіснують та взаємодіють в різних вимірах та масштабах і мають риси як окремі, так і спільні. Міф — це узагальнене осмислення дійсності, при якому уявлення, образ співпадають із самою дійсністю, причому міфологічне осмислення чогось не потребує ніяких доказів та обґрунтування фактами, навпаки, воно саме «зверху» дає пояснення суті та причин різноманітних явищ. Основне і, по суті, єдине, що характерне для будь-якого міфу, це те, що він — розповідь, яка сприймалася за правду, якою б неправдоподібною вона не була. В такому випадку очевидна суть міфу як творчості: міф — це така творчість, при якій фантазія сприймалася за реальність. Однією з істотних граней міфотворчості є якраз те, що людина, яка живе «всередині» міфологічної свідомості, не відрізняє міфічні сюжети від реальності, вірніше, викладає їх у формах самої дійсності. Міф — це форма практично-духовного освоєння дійсності, специфіка якої виявляється в перекодуванні свідомістю фактів реальності, в тому, що події і явища дійсності моделюються і зображуються в іншій, відмінній від реальності площині. В цьому плані процес міфотворення характеризується двома рисами: присутністю практичного аргументу і наявністю ілюзорного, уявного компонента. Міфу властиві такі риси, як всезагальність, загальноновизнаність, цілісність та єдність всіх елементів,

⁵ Сорель Ж. Введение в изучение современного хозяйства. — М., 1908. — С. 26.

простота. Маючи такі характеристики, міф з реального, суперечливого, складного, неоднозначного світу створює придатний для життя, єдиний, цілісний Всесвіт.

Сучасний міф головним чином локалізується в соціальній сфері, складність та специфіка якої при необхідності породжує та відтворює міфи, і саме тут їх функціональні особливості проявляються найбільш виразно та значимо. Об'єктом соціального міфу є наявне соціальне буття в його цілісності, вся сукупність життєдіяльності індивідів, прагнення, надії, бажання соціальних суб'єктів. Як особливий соціокультурний феномен, соціальний міф характерний для всіх етапів розвитку суспільства, він постійно відтворюється масовою свідомістю і є складником духовних універсалій різних історичних періодів.

Міф — це плід, витвір масової, колективної творчості, і він іманентний масовій, колективній свідомості, тоді як в утопії знаходить прояв свідомість групова або індивідуальна; в своїй більшості утопії — це продукт індивідуальної творчості. Міф — ірраціональний, «всередині» міфу ніколи не помічаються логічні суперечності. Утопія — переважно це продукт раціональної діяльності. Утопіст уявляє досконале суспільство як продукт людського розуму і волі в протилежність реально існуючому суспільству — результату дій розрізнених і стихійних сил. Міф позбавлений конкретного виміру, його сфера — конформістська свідомість. Утопія за своєю природою є запереченням, бунтом, ерессю, навіть якщо це всього лише ересь «внутрішньої еміграції» свідомості (Е. Баталов). Утопія накреслює вивчення соціальної дійсності, вона допускає «гру» з реальністю, перевірку та відбір найбільш функціональних моделей суспільного розвитку. Міф втілює в собі ідею вічного, незмінного, а утопія виражає ідею соціальної динаміки, соціальної зміни.

Створюючи ту чи іншу модель соціального майбутнього, яке відмінне від того, що є «тут» і «тепер», вона піддає сумніву непорушність соціальних інститутів, які міфологічній свідомості здаються вічними, непорушними, незмінними.

Основні відмінності між міфом та утопією як формами перетвореної свідомості виявляються в способах відтворення дійсності, в соціальній спрямованості і в тому, що міф іманентний свідомості, а утопія протистоїть їй як трансцендентна ідея, концепція, образ. Однак вказані критерії диференціації міфу та утопії не означають, що дані феномени абсолютно різнопланові і характеризуються винятковою самостійністю і несполучністю одне з одним. В реальному функціонуванні їх відмінність не настільки чітко виражена та очевидна.

Міф та утопія, при всіх відмінних особливостях, мають певну генетичну і мотиваційну спільність. Взагалі перші утопії виникають в результаті раціоналізації, десакралізації міфів. В умовах панування релігійної свідомості утопізм проявляється, перш за все, в міфах та фольклорі. Серед низки античних утопій виділяють «міфічні» утопії, ядром яких є міф про «золотий вік», тобто сукупність уявлень про щасливе існування людей в далекому минулому. Розповіді про «золотий вік» вже не є міфом у власному розумінні, але це ще і не «канонічні» утопії. Міфосвідомість проявляється і в самій утопічній творчості, насамперед, через використання архетипів, найбільш доміантними з яких є: мотив героя — рятівника, мотив катастрофи, мотив гармонізації хаосу через соціально-політичне насильство тощо. Так, на думку М. Еліаде, «Маркс скористався одним із найвідоміших есхатологічних міфів середземноморсько-азіатського світу — міфом про справедливого героя — спокутника, страждання якого покликані змінити онтологічний статус світу. І дійсно, Марксове безкласове суспільство і, як наслідок цього, зникнення історичної напруженості — не що інше, як міф про золотий вік, який, за численними традиціями, характеризує і початок, і кінець історії. Маркс збагатив цей одвічний міф елементами месіанської та іудейсько-християнської ідеології, з одного боку, сотеріологічною функцією і профетичною роллю пролетаріату, з іншого боку, останній і вирішальний конфлікт між Христом і Антихристом закінчується перемогою першого»⁶.

Елементи міфотворчості з її культом героя, месіанізмом та есхатологією з її ритуалом досить чітко простежується і в авторитарних політичних режимах нашого часу. Як пише В. Бачинський, «ідеологічною і світоглядною основою тоталітаризму є перероблена згідно з «специфічними умовами» соціалістична утопія, трансформована спочатку в міф про соціалістичне будівництво, а потім в його очищену форму — в міф про культ особи»⁷.

В реальному житті, в мислительній діяльності утопія і міф як два феномени свідомості часто наче «переливаються» одне в одне: міф набуває рис утопії, утопія міфологізується. Сама утопія або деякі її елементи можуть набувати міфологічних форм, тобто зазнавати такого роду модифікацій, які руйнують її раціональну основу та внутрішню логіку, роблять об'єктом фетишизації, сліпої віри (міфологізація соціалістичних теорій, програм національно-визвольних рухів тощо).

⁶ Еліаде М. Аспекти мифа. — М., 1996. — С. 182-183.

⁷ Бачинський В. Влада міфу: онтологія проникаючої трагедії // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 3. — С. 108.

Відродження міфу можна пояснити незадоволеною потребою сучасної людини в цілісному погляді на світ. Потреба в такому погляді та обмежені можливості раціонального підходу приводять до того, що системоутворюючу роль в структурі масової свідомості починає відігравати несистематизована повсякденна свідомість, яка переймає на себе невластивні їй функції.

Актуалізацію міфологічної складової в масовій свідомості можна пояснити особливостями кризовості свідомості, яка, втративши раціональну основу, намагається спертися на ірраціональні чинники. В переломні моменти історії в масовій свідомості особливо посилюється тенденція до персоналізації несвідомих страхів, подій і сподівань.

Міфологічні образи глибоко вкорінені в масову психологію, що теж впливає на утопічну творчість. Міф, виростаючи з минулого, переносить з допомогою утопії перетворений багатовіковий колективний досвід через архетипи в майбутнє. Єдність цих духовних явищ виявляється також в тому, що утопічні ідеї та ідеали формуються в такому духовному просторі, де переважають ілюзорно-міфічні елементи, і будь-який соціальний міф у «знятому» вигляді містить утопічний ідеал.

Як правило, в історичному розвитку елементи міфу та утопії поєднуються, стикаються, переплітаються, створюючи певний єдиний ілюзорний образ соціального буття, в якому неадекватно представлена дійсність і яке іманентно містить і трансцендентний їй ідеал майбутнього. В цьому контексті виправданим є вживання поняття «міфуютопія», яке по відношенню до міфів фіксує наявність в них елементів передбачення, прогнозування, а по відношенню до утопії — присутність у ній неадекватного, ілюзорного, спотвореного відображення. В зв'язку з цим можна говорити про те, що утопія — це майбутнє, інтерпретоване з точки зору ілюзій теперішнього, а міф — це ілюзії теперішнього, прокоментовані з позицій ідеалу. Крім цього, утопія, виростаючи із міфічних уявлень, розпредмечуючи їх і деміфологізуючи суспільні відносини, в кінцевому підсумку спрямована на конструювання нових міфів.

Отже, міф і утопія, будучи специфічними духовними утвореннями, маючи якісну своєрідність, в той же час взаємозумовлюють та взаємодоповнюють одне одного, що яскраво проявляється в ідеології та політичному житті суспільства.

Особливість перехідних процесів в Україні полягає в тому, що досі немає ґрунтовно виробленої і послідовно здійснюваної стратегії руху до якісно нового етапу суспільства. Виробленню такої стратегії заважає надзвичайно широкий діапазон цілей, які пропонуються різними

соціально-політичними силами, рухами і партіями. Системно-трансформаційний процес, що переживає наша країна, супроводжується неминучим в подібних ситуаціях протиборством соціальних ідеалів, частина з яких несе на собі більш-менш чіткий відбиток утопізму. Влада ідей, яка дійсно може бути величезною, або сприяє суспільному прогресу при розумному виборі відповідних ідеалів, або, навпаки, веде суспільство до соціальної катастрофи, якщо ідеал при всій своїй зовнішній привабливості виявиться утопічним. Реалістичний суспільний ідеал міг би дати могутній ідеологічний імпульс консолідації людей, які творять спільне майбутнє. Але для цього він повинен бути позбавлений утопічних нашарувань і спиратися не на примітивну ідеологію, а на найсучасніші уявлення про те, яким чином майбутнє виникає з минулого.

Певну позитивну роль у формуванні ідеалу, який би здійснював інтегруючу та регулюючу функцію на шляху соціальної трансформації суспільства, сьогодні може відіграти і утопічна свідомість, яка є одночасно і соціально-діагностичним, і компенсаторним, і проєктивно-конструктивним допоміжним механізмом пограничної ситуації перехідного періоду. Соціальні утопії можна вважати, з одного боку, симптомами кризи даної суспільної організації, а з другого, — ознаками того, що в ній самій є сили, здатні вийти за її рамки, хоча вони ще не усвідомлюють, як це може відбутися⁸. Соціальні утопії є спробами інтелектуального оволодіння кризовою ситуацією, і цим в значній мірі визначається їх історична роль.

Разом з тим необхідно по можливості уникати перетворення утопій в імператив практичної і, перш за все, політичної діяльності — особливо на державному рівні. Потрібно пам'ятати, що будь-яка програма серйозних політичних змін містить в собі елементи утопізму, які необхідно вчасно побачити, а соціальна наука не повинна мати досконалий інструмент для розпізнавання ілюзорних уявлень. Великомасштабні соціальні «експерименти» з кардинальною зміною тієї чи іншої сфери або інституту, які не позбавлені утопічного аспекту, можуть призвести до дуже серйозних та небажаних наслідків різного масштабу, про що свідчить і минула історія, і численні політичні та економічні проєкти, які втілюються без належного критично-рефлексивного аналізу в сьогоденні багатьох «постсоціалістичних» країн. Тому сучасна кризова ситуація в Україні потребує інтелектуального осмислення та оволодіння нею, що передбачає розуміння небезпеки утопічних рішень. Інакше

⁸ Шацкій Е. Утопия и традиция. — М.: Прогресс, 1990. — С. 198.

кажучи, перед нами парадокс: навчитися ужитись з утопією, не живучи за утопічною ідеологією.

В перехідні періоди розвитку суспільства, в епохи великих змін і соціальних зрушень у людей нерідко формується особливий стан свідомості, особливий настрій. Руйнується старий порядок, а новий ще не став фактом — ось коротка формула тих ситуацій, коли існуючому стану речей повсюдно протиставляють певний ідеал, здатний, на думку його прихильників, відтворити порушену рівновагу суспільного світу. Цією обставиною визначається історичне значення утопій, які, перш за все, є спробами інтелектуального оволодіння кризовою ситуацією. Утопії можна вважати, з одного боку, симптомами кризи даної суспільної організації, а з другого, — ознаками того, що в ній самій є сили, здатні вийти за її рамки, хоча вони ще не усвідомлюють, як це може відбутися.

У зв'язку з цим перед соціальними науками постає завдання виявлення та вивчення нових ціннісних структур, аналізу макроідеологічних та ціннісно-адаптованих процесів, які відбуваються в соціумі, дослідження та прогнозування ситуації, пов'язаної з переходом суспільства від одних соціальних ідеалів до інших. У час радикальних змін, який переживає наше суспільство, і пов'язаними з ними переоцінками цінностей виникає гостра потреба в серйозному критично-рефлексивному дослідженні природи та структури менталітету суспільства, чинників, які лежать в його основі, висхідних цінностей, норм та ідеалів, які виступають у якості явних чи неявних результатів життєвої світоорієнтації людей. Питаннями подальшого дослідження феномену міфу та утопії в філософському, політичному, соціологічному аспектах можуть бути з'ясування їх сутності, функцій, механізму еволюції, шляхів впливу на суспільне і політичне життя тощо.